

Ulus Devlet Yolunda

*"Kürtler'i sevmeyen bir Türk varsa Türk değildir,
Türkler'i sevmeyen bir Kürt varsa, Kürt değildir."*

Ziya Gökalp, Haziran 1922¹

1921 Mayıs'ının son günleriydi.

Samsun'dan yola çıkan yaylı bir arabada, iki önemli adam, Ankara'ya doğru ilerliyordu.

Birisi, Rıza Nur'du, diğeri ise Malta'daki bir buçuk yıllık sürgün hayatından henüz yeni dönmüş olan Ziya Gökalp.

Rıza Nur, yıllar sonra, yol arkadaşının vasıflarını överken suskunluğundan şöyle yakınacaktı:

"Ziya, İttihatçılar'ın içinde yegane bir düşünür kafa ve âlim adamdı. Memleket ondan istifade etmeli. Vakıa on yıl muhasım (karşıt) saflarda bulunduk. Ama vatan işi başka. Kıymetli adamları iş başına koymalı. Yalnız pek az konuşuyor. Siz sormazsanız, hep somurtuyor. Laf ağzından damla damla çıkıyor. Yaylılarla beraber Ankara'ya gidiyoruz."²

Gökalp'in sözünü ettiği konulardan biri, yeni Türkiye'nin sosyolojik yapısıydı. Gökalp, savaş sonrasında Kürtler hakkında nasıl bir politika izlenmesi gerektiği sorusunu şimdiden araştırmak gerektiğini düşünüyordu. Rıza Nur'a bu amaçla bir "İlmi Araştırma Enstitüsü" kurmak gerektiğinden söz etti.³ Az ama öz konuşuyordu.

Ankara'ya varmalarından bir süre sonra, Rıza Nur, Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekili (yani Sağlık Bakanı) oldu. Ziya Gökalp'e ise, Maarif Vekaleti (Milli Eğitim Bakanlığı) içinde alt düzey bir görev verildi. Bu görevde fazla kalmayarak, sohbaharda memleketi olan Diyarbakır'a gitti.

Kısa bir süre sonra Rıza Nur, "memleket ondan istifade etmeli" düşüncesiyle, Gökalp'e bir mektup yazdı ve doğudaki Kürt aşiretleri hakkında bir araştırma yapmasını rica etti. Rıza Nur,

¹ Ziya Gökalp, *Kürt Aşiretleri Hakkında Sosyolojik Tetkikler*, (Hazırlayan Şevket Beysanoğlu) Sosyal Yayınlar, İstanbul, 1992, s. 118

² Rıza Nur, *Hayat ve Hatıratım*, c. 3, İstanbul, 1968, s. 816-817

³ Ali Nüzhet Göksel, *Ziya Gökalp'in Neşredilmemiş Yeni Eseri ve Aile Mektupları*, Diyarbakır'ı Tanıtma derneği, İstanbul, 1956, s. 8-9

sonradan bunu şöyle anlatacaktı:

"Sıhhiye vekili iken, isyanın da o vakit bu vekaletle ait olmasından istifade ederek, Ziya Gökalp'e Kürtler'i tetkik ettirdim. Maksadım, bu gibi malumatı toplayıp vaziyeti ilmi, iktisadi bir surette öğrendikten sonra, Kürtler'e Türk olduklarını anlatmak için teşkilat yapıp faaliyete geçecektim. Bugün Kürt denilen bu adamların çoğunun Türk olduğunu bilirim. Yalnız onlara bunu bildirmek, öğretmek lazımdı."⁴

Gökalp "Kürt Aşiretleri Hakkında Tetkikler" başlıklı araştırmasını yaptı, ve Ankara hükümetine sundu. Bir sosyolog olarak konunun öneminin bilincinde olan Gökalp, 1924'teki erken ölümüne dek çeşitli dergilerde Kürtler'i ele alan, Türklerle Kürtlerin kaynaşmışlığını ve ayrılmazlığını anlatan önemli makaleler kaleme aldı.

Ziya Gökalp'in Belirlemeleri

Gökalp'in tüm bu yazılarında dikkat çektiği bir kaç önemli nokta vardı.

Bunların birincisi, Türkler ile Kürtler arasındaki en önemli ayrımın, yerleşik yaşamla göçebe yaşamı arasındaki fark oluşuydu. Türkler şehirlerde, Kürtler ise dağlarda yaşıyordu. Bu sosyolojik fark, Türkler ve Kürtler arasında geçişlilik sağlanabileceğini de gösteriyordu. Gökalp bunu şöyle tarif ediyordu:

"Türkler şehir medeniyetine daha istidatlı olduklarından şehirler Türklük merkezi halini almakla beraber, oralara gelen Kürtler'i de Türkleştirmektedir. Köylerde ve çadırlarda yaşayan Türkmenler ise, sahra medeniyetinde daha kuvvetli bulunan Kürtlüğe temessül etmektedirler."⁵

Bu durumda, Kürtleri hem Türklerle kaynaştırmak hem de modernleştirmek için yapılması gereken, onları göçebe ve dağlık yaşamdan yerleşik şehir yaşamına geçirmektir. Bu nedenle Gökalp, raporunda dağlık bölgelerde yaşayan Kürtlerin ovalara indirilmesini ve orada arazi sahibi kılınmalarını savunmuştu. Zaten "dağda yaşam" sürekli sorun üretiyordu:

"Sarp dağlar, evvela, içindeki ahaliyi ziraatla geçindiremez. Saniyen, hükümetin tedibatından masundur. Bu iki sebep dağlıları, müsella (silahlı) yaşamaya ve ovaların zengin köylerine tecavüz etmeye sevkeder. Demek ki bu ovaların ahali de daimi bir tehdit, daimi bir tehlike altındadır. Bunlar da çöl ağzındaki halklar gibi silahlanmak, müsella (silahlı) bir aşiret olmak mecburiyetindedir... Mukim (yerleşik) aşiretlere nihayet vermek için yalnız bir çare vardır. Bu çare, sarp dağlarda oturan halkların ovalara indirilmesi, orada arazi verilerek yerleştirilmesidir. Bu kadar mahsuldar (verimli) ve boş ovalarımız varken, ziraat kabiliyeti olmayan sarp dağlarda oturmanın ne manası vardır? Dersim de

⁴ *Doğu Mecmuası*, sayı 12, s. 14-15; şu eserde: Ziya Gökalp, *Kürt Aşiretleri Hakkında Sosyolojik Tetkikler*, s. 6

⁵ Ziya Gökalp, *Kürt Aşiretleri Hakkında Sosyolojik Tetkikler*, s. 130

böyle bir dağ olduğu içindir ki her sene orada vukuat eksik olmuyor."⁶

Gökalp'in dikkat çektiği bir diğer sorun da, bölgedeki feodal ağaların adaletsizliğine zemin hazırlayan iltizam sistemiydi:

"İltizam usulü hükümet hakkının para mukabilinde, ahalden bir ferde satılması demektir... Fena bir adam mültezim olunca, köylülere de her türlü fenalığı yapabilir. İşte, köylülerin bir ağa bularak arazisini ona ferağ ettikten sonra onun esareti altına girmesi, kısmen bu iltizam usulü yüzündendir... İltizam usulü kaldırılırsa, Anadolu köyleri için de büyük bir nimet olur."⁷

Gökalp, Kürtlerin askerliğe alışık olmadıklarını, kendilerinde "henüz vatani mefkure teşekkül etmediği" için uzak yerlerde askerlik yapmak istemediklerini de belirtiyor, çözüm olarak da onlardan mahalli taburlar kurulmasını ve isteyenlerin "inşaat ve imarat"a yönlendirilmesini öneriyordu.⁸

Kısacası, bölgedeki sorunun, Kürtlerin dağlık, göçebe ve feodal yapısından kaynaklandığını düşünüyor ve bu yapının, sosyal ve ekonomik bir reformla, yerleşik ve modern bir forma dönüşmesini öneriyordu. Gökalp sosyolojisine göre, şehir hayatı, ticaretin gelişmesi, eğitim gibi yeni dinamikler Türkçe'nin yaygın kullanımını, Kürtlerin kimliklerini koruyarak genel kültüre, Türkiye kültürüne entegre olmalarını getirecekti.

Gökalp'in yazılarında dikkati çeken diğer nokta ise, Türkler ve Kürtler arasındaki ortak inançlara, değerlere ve tarihsel birlikteliğe vurgu yapmasıydı. "Türkler'le Kürtler" başlıklı, 5 Haziran 1922 tarihli ünlü makalesinde şöyle yazıyordu:

"Milli misakımızın Türkler'le Kürtlere aynı kıymeti, aynı ehemmiyeti vermesi gösteriyor ki, bu iki millet arasında vefa bağları, sadakat rabitaları her türlü tasavvurun fevkinde bir samimiliğe maliktir. Filhakika Meşrutiyet'ten beri devletimiz Kürtler yüzünden hiç bir rahatsızlığa uğramadı... Balkan Harbi gibi, Mütareke zamanları gibi en felaketli günlerimizde, bize dostluk elini uzatan, bizimle samimi dert ortaklığı eden bu vefalı millet değil miydi? Bugün İstiklal Mücahedesine de bütün heyetiyle iştirak edip Türkler'le beraber 'hep yahut hiç!' diyen bu sadakatli millet değil midir?... İşte bu tarihi misaller gösteriyor ki, Türkler'le Kürtler, muazzez vatanımızı düşmandan, mukaddes dinimizi fesattan esirgemek için daima birlikte cihada atılmış iki dost millettir."⁹

Yazısının son paragrafında "Türkler'le Kürtler bin senelik müşterek din, müşterek tarih, müşterek bir coğrafya neticesi olarak hem maddi, hem manevi surette birleşmişlerdir" diyen Gökalp, sözlerini şöyle bitiriyordu:

⁶ Ziya Gökalp, *Kürt Aşiretleri Hakkında Sosyolojik Tetkikler*, s. 47

⁷ Ziya Gökalp, *Kürt Aşiretleri Hakkında Sosyolojik Tetkikler*, s. 48

⁸ Ziya Gökalp, *Kürt Aşiretleri Hakkında Sosyolojik Tetkikler*, s. 48

⁹ Ziya Gökalp, *Kürt Aşiretleri Hakkında Sosyolojik Tetkikler*, s. 115-117; Ziya Gökalp, *Küçük Mecmua*, sayı 1, 5 Haziran 1922.

"Kürtler'i sevmeyen bir Türk varsa Türk değildir, Türkler'i sevmeyen bir Kürt varsa, Kürt değildir."¹⁰

Gökalp, Diyarbakır'da doğup büyümüşü ve bölgeyi çok iyi tanıyordu. Dahası, sosyolojinin Türkiye'deki öncüsüyü ve olguları sosyolojik bir derinlikle inceleyebiliyordu. Tüm bu birikime dayarak, Türkiye'de uygulanması gereken doğu politikasını şöyle belirlemiştir:

1) Kürtler için sosyo-ekonomik bir kalkınma projesi uygulanmalı, yerleşik hayata geçirilmeliydiler; bu sosyal bütünleşme getirecekti.

2) Kürtler ile Türkler arasındaki kardeşlik korunmalı, bunun için de ortak inançlar, değerler ve tarihsel birliktelik vurgulanmalıydı.

Gökalp'in çalışması, dört kopya olarak çoğaltıldı. Birisi doğrudan Mustafa Kemal Paşa'ya gönderildi ve kendisi raporu çok takdir etti. Hükümet, Gökalp'ten, araştırmayı genişletmesini istedi. Ancak hastaydı ve kendisine yardım edecek kimse de yoktu. Bu nedenle çalışma barış zamanına ertelendi. Fakat barıştan sonra da fazla yaşayamadı. Kürt konusundaki araştırmalarına devam edemedi, çok istediği "Türkiye içtimaiyatı" incelemelerini yapamadı, yoksulluk içinde vefat etti.¹¹

Tüm bu olayların içinde dikkat çekici bir detay ise, Ziya Gökalp'i bu araştırmayla görevlendiren Rıza Nur'un konuya ondan daha farklı bakmasıydı; "Kürtlere aslında Türk olduklarını anlatmayı" başta hedef olarak belirlemiştir; Ziya Gökalp'inki gibi sosyolojik çalışmalar olsa da, olmasa da, bu hedef esastı.

Rıza Nur, dengesiz ve ırkçı eğilimleri baskın bir insandı. Ancak onun gibi düşünenlerin yaklaşımı zamanla ağır basacak, ilerleyen yıllardaki Kürt politikası da, bu yaklaşım tarafından belirleyecekti.

Zaten, Şevket Süreyya Aydemir'e göre Mustafa Kemal de, genel olarak, Ziya Gökalp'e "fazla bir meyil göstermemişti".¹² (Nizayi Berkes¹³, Kemal Karpat¹⁴, Erol Güngör¹⁵, Taha Parla¹⁶ gibi bilim adamları da, çeşitli konularda devrimci Kemalizm'le evrimci Gökalp'in anlayışları arasında önemli farklar olduğuna dikkat çekerler.)

Sözkonusu "devrimcilik" Şeyh Sait isyanı üzerine radikalleşecek, isyanı bastırmak için başlatılan Takrir-i Sükun dönemi ile birlikte ise, Kürtleri etnik ve kültürel olarak yok sayan ve onlara "aslında Türk olduklarını anlatmayı" esas alan oldukça "şahin" bir proje hayata geçecekti...

¹⁰ Ziya Gökalp, *Kürt Aşiretleri Hakkında Sosyolojik Tetkikler*, s. 118.

¹¹ Necat Birinci, *Ruşen Eşraf Ünaydın*, Kültür Bakanlığı, 1988, s. 174

¹² Şevket Süreyya Aydemir, *Tek Adam*, III, s.180.

¹³ Nizayi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Doğu Batı yayınları, s. 521.

¹⁴ Kemal Karpat, *Türk Demokrasi Tarihi*, s. 62 – 62

¹⁵ Erol Güngör, *Türk Kültürü ve Milliyetçilik*, s. 228 – 230

¹⁶ Taha Parla, *Ziya Gökalp, Kemalizm ve Türkiye'de Korporatizm*, İletişim yayınları, 1993.

Anâsır-ı İslam'dan 'Ulus'a Yürüyüş

Ulus-devlet (ya da milli devlet) modern çağın ayrılmaz bir parçasıdır. Modernleşen dünyada şu veya bu şekilde ulus-devletler oluşmuş, insanlar bunların çatısı altına girmişlerdir. Modernleşme ile uluslaşma ve ulus devlet arasında kesin bir bağ vardır; biri ötekini geliştirmiştir.

Atatürk'ün tarihe vurduğu iki büyük damga ise;

- 1) Kurtuluş Savaşı'nı kazanarak Türkiye'yi işgalden kurtarması,
- 2) Türkiye'yi bir modern ulus-devlet haline getirmesidir.

Ve bu iki hedefi yerine getirmek için gereken kimi söylem ve politikalar birbirinden zorunlu olarak farklıdır. Kurtuluş Savaşının politikaları ile, bağımsızlık kazanıldıktan sonra uygulanan "çağdaşlaşma" politikalarının kendilerine özgü öncelikleri vardır.

Birinci hedef için, öncelik, Türkiye sınırları içinde yaşayan tüm etnik kökenleri, hiç birisine özel vurgu yapılmadan birleştirerek Milli Mücadele'yi kazanmak, ülkeyi işgalden kurtarmaktır. "Anâsır-ı İslam" terimi bunu ifade eder. "Türkiye" kavramı ise daima ve her dönemde ön plandadır, Mustafa Kemal Paşa bu aşamada da "Türkiye halkı... Türkiye devleti" terimlerini de sık sık kullanır. Mustafa Kemal, çeşitli etnik kimlikleri zikreden konuşmalarını da "Türkiye Büyük Millet Meclisi" kürsüsünden yapmıştır. Bu bakımdan bizde "millet" bilincinin ve ulus devletin temelinde "Türkiye" kavramının olduğunu düşünmek tarihi gerçeğin gereğidir; Kürtler Milli Mücadele'yi bu "Türkiye" kavramını ve "Türkiye Büyük Millet Meclisi" terimindeki anlamı benimseyerek, özümseyerek ve ona bağlanarak desteklemişlerdir.

İkinci hedef, yani çağdaşlaşma için öncelik ise, sözkonusu "anâsır-ı İslam"a bu kez modern bir ortak bir kimlik, bir "ulus" kimliği kazandırmaktır. Bu da, dünyanın diğer pek çok ülkesinde olduğu gibi, o "unsurlar"ın en büyüğü ve en merkezisi ve en tarihî olanın, yaşanan tarihe ve kurtuluşa öncülük edenin, yani Türklerin kimliğinin bir üst kimlik olarak belirlenmesi ve telkin edilmesiyle yapılmıştır.

Burada kritik olan nokta ise, Batı ülkelerinde onyıllar, hatta asırlar süren bu kimlik değişiminin, Türkiye'de tek bir 10 yıla sığdırılmak zorunda kalınmış olmasıdır. "10 yılda 15 milyon genç yaratma"nın anlamı budur. Üst kimlik değişimi Batılı ülkelerde de büyük sancılar, çalkantılar oluşturmuştur. Modernleşmenin bizzat kendisi, Murat Belge'nin ifadesiyle, "acı veren bir süreçtir".¹⁷

Bu sürecin hızlandırılmış versiyonunun bizde de kırılmalar oluşturması kaçınılmazdı. Aslında bu süreci en az kırılma ile atlatmayı hedefleyen "yumuşak" (radikal olmayan) projeler, örneğin Ziya Gökalp'in — ve daha sonra göreceğimiz gibi Kazım Karabekir'in — "devrim" değil "evrim"

¹⁷ Murat Belge, "Cemaat ve toplum " *Radikal*, 9 Mart 2004

niteliğinde yaklaşımları vardı. Ancak bunlar, özellikle Şeyh Sait İsyanı'nın yarattığı derin bölünme korkusu sebebiyle uygulanma şansı bulamadı. Sosyolojik perspektif, siyasi "aciliyet" duygusu içinde, göz ardı edildi. 1920-30 arasında Türk Ocakları'nda da Kürtler hakkında pek çok araştırma yapılmış, ancak bunlar uzun ömürlü olmadı.¹⁸

Ve yaşanan kırılma, bugün de sorun olarak etkisini sürdüren önemli bir fay hattı bıraktı.

Fay hattının merkezinde ise, daha önceden İslam'la ifade edilen ortak kimliğin, ani ve tepeden inme bir dönüşümle "herkes Türk'tür" anlayışına dönüştürülmesi vardı. Boğaziçi Üniversitesi Uluslararası İlişkiler ve Siyaset Bilimi hocaları Kemal Kirişçi ve Gareth Winrow'un ifadesiyle:

"İslam, Osmanlı İmparatorluğu'nun Müslüman ahalisi arasında değişik etnik kimlikleri kaynaştıran bir bağ işlevi görüyordu... Fiilen bir siyasal topluluk kurmak için yeni bir kaynaştırıcı bağ olarak Türk milliyetçiliğini İslam'ın yerine geçirme çabası, sadece kısmen başarılı olacaktı."¹⁹

Martin van Bruinessen de aynı kanıdadır. Ve "ortak bağ"ın reddinin açtığı yaraya işaret eder:

"O zamana kadar Kürtleri, Türkleri ve diğer küçük İslami etnik grupları birarada tutan en önemli semboller kaldırıldı. Devleti taşıyıcı bir ideoloji olarak İslam'ın yerine Türk milliyetçiliğini yerleştirme yönündeki belirgin çabalar, Türk olmayan Müslümanların yönetime olan soğukluklarını sadece daha da artırmaya yara[dı]."²⁰

Hilafet'in Kaldırılması

Hilafet, Hz. Muhammed'in vefatından beridir, çeşitli çalkantılarla ve fetret devirleriyle sarsılsa bile varlığını koruyan tarihsel bir kurumdu. Dünyadaki tüm Sünni Müslümanlar için etkisi devirlere göre değişen ortak bir sembol niteliği taşıyordu. Osmanlı hanedanı bu sıfatı Yavuz Sultan Selim'in Mısır seferinde almış ve kendinden sonraki sultanlara miras bırakmıştı. Devletin güçlü zamanlarında Hilafet'e Sultan'ın çeşitli ünvanlarından sadece biri olarak bakıldı, çok fazla bir politik-diplomatik işlev yükselmedi. Batı karşısında çöküntü ortaya çıktıkça Hilafet Osmanlı'nın daha bir dikkatini çekti. Kaybedilen topraklardaki müslümanların Osmanlı'ya manevi sadakatini sürdürmek amacıyla çeşitli uluslararası anlaşmalara konuldu.

Hilafet kurumunu en etkili biçimde kullanan Osmanlı hükümdarı kuşkusuz Sultan II. Abdülhamid oldu. *Britannica*'nın İngilizce baskısında belirtildiği gibi, "Hilafet Osmanlı diplomatik

¹⁸ Hamdullah Suphi Tanrıöver, *Dağyolu* adlı 1931 basımı kitabında, Türk Ocakları bünyesinde geçmiş yıllarda tam on dokuz ayrı yabancı eserin Türkçe'ye tercüme edildiğini belirtmektedir. çalışmalar, o dönemde meseleyi gerçekten anlamak ve ona göre ele almak yönünde bir eğilim bulunduğunun göstergesidir. (Hamdullah Suphi Tanrıöver, *Dağyolu*, 2. Kitap, Türk Ocakları İlim ve San'at Hey'eti Neşriyatı, Ankara, 1931, s. 24-25) Ama Kürtler hakkında bu veya başka araştırmalar ne Türkocağı ne de dönemin resmi ve özel başka kurumları tarafından yayınlanmamıştır, çünkü artık 'yok' sayılmıştır.

¹⁹ Kemal Kirişçi, Gareth Winrow, *Kürt Sorunu*, s. 102

²⁰ Martin Van Bruinessen, *Kürdistan Üzerine Yazılanlar*, İletişim Yayınları, İstanbul 1992, s. 123

cephaneliğinde yararlı bir silah olmuş ve Abdülhamid tarafından Avrupalı güçleri, onların kendi sınırları içinde gerilim yaratmak için kullanılabilme ihtimaliyle, dizginlemek için kullanılmıştı."²¹

Mustafa Kemal Paşa da Hilafeti mükemmel bir şekilde değerlendirdi. Bu etkili kurumun Milli Mücadele'ye karşı kullanılmasını önlemek, aksine Milli Mücadele lehine işlev görmesini sağlamak için çalıştı ve bunu başardı da...

Zafer kazanıldıktan, 1923'ten itibaren "konsept" değişmeye başladı. Çünkü artık ülke kurtarılmış, tarihsel sıra, "çağdaşlaşmaya" gelmişti. Atatürk, "milli hakimiyet"i temsil eden TBMM dışında siyasi bir otorite olmasını hem modern egemenlik kavramına aykırı, hem modernleşme projesine engel olarak görüyordu. Hilafet'in devamı, Halife'nin yetkileri ne kadar sınırlanırsa sınırlansın, devrimci Kemalist rejimin çağdaşlaşma projesiyle ve otorite-yetki anlayışıyla bağdaşmıyordu.

Burada bir parantez açıp Hilafet'in; aslında dinî yani itikadî ya da papalık gibi ruhanî bir kurum olmadığını, dine göre doğruları ve yanlışları belirleme yetkisinin Hilafet makamında değil, fetva (müftülük) makamında bulunduğunu, Hilafet'in devlet başkanı anlamında siyasi bir kurum olduğunu belirtelim. Bu bakımdan, Hilafet'in kaldırılmasını İslami ve hukuki delillerle anlatan Adliye Vekili Seyyid Bey'in ünlü konuşması akademik ve bilimsel açıdan doğrudur. Seyyid Bey'in temel analizi, "dinî olan"la "dinî olmayan" arasındaki farkın ortaya konulmasıydı. Bu açıdan, Hilafet'in dinî-ruhani bir kurum değil, tarihi-siyasi bir kurum olduğunu göstererek Meclis'teki birçok muhafazakarı da bu kurumun artık kaldırılmasına ikna etmişti.²²

Dolayısıyla Hilafet'in kaldırılması konusundaki tartışmaların dinî açıdan değil, siyasi açıdan incelenmesi gerekir. Mesela Hilafet'in kaldırılması tasarısına itiraz eden Kazım Karabekir Paşa, itirazını tamamen siyasi gerekçelere dayandırıyor. Karabekir, Musul meselesinin gündemin yakıcı maddesini oluşturduğu o konjonktürde "İstiklal savaşından daha zayıf olduğumuzu" düşünüyor, Hilafet'in o aşamada kaldırılmasının Kürtleri soğutarak Musul tezimizi zayıflatacağını söylüyor, Hilafet'in daha sonraki bir dönemde kaldırılmasını savunuyordu.²³

Karabekir, devrimci değil, evrimci bakıyordu.

Ancak dönemin konsepti gereği devrimcilik tercih edildi ve çağdaşlaşma açısından Hilafet'in kaldırılması acil ve zorunlu bir adım olarak görüldü. Bu gerçekten de modern bir ulus-devlet kurma yönünde ciddi bir adımdı. Ama bu zorunlu adımın da bir bedeli vardı.

Kürtlerin sadakati, bu bedelin içindeki unsurlardan biriydi.

²¹ "Ottoman Empire: The Rule of Abdulhamid II", *Encyclopedia Britannica* 2004,

²² Seyyid Bey'in bu çok önemli konuşmasının orijinal ve bugünkü Türkçe ile tam metni için; Kemaleddin Nomer, *Şeriat, Hilafet, Cumhuriyet, Laiklik*, Boğaziçi Yay. İstanbul, 1996

²³ Kazım Karabekir, *Kürt Meselesi*, s. 145 - 158

Kürtler ve Hilafet

David McDowall'ın belirttiği gibi, Hilafet'ten iki yıl önce Saltanat'ın kaldırılması bile Sünni Kürtlerde rahatsızlığa neden olmuştu.²⁴ Ama Hilafet'in Saltanat'tan ayrılarak korunması, rahatlatıcı bir çözümdü. Çünkü Sünni Kürtler için asıl bu dini makam önemliydi. Şah dönemi İran ordusunda eski genel kurmay başkanı olan ve bir süre İran'ın Türkiye Büyükelçiliği'ni üstlenen Hasan Arfa, 1922 yılında Anadolu'da yaptığı gözlemlere dayanarak, Kürtlerin Hilafet konusundaki hassasiyetlerini şöyle anlatır:

"O zamanlar Kuzey Kürdistan'da ve Türkiye'de at üstünde kırk gece süren uzun bir yolculuk yaptım ve geceleri köylülerin küçük evlerinde geçirdim. Ev sahiplerimle konuştukça, Anadolu köylülerinin Osmanlı monarşisinin akıbeti ile fazlasıyla meşgul olduklarını gözlemledim. İlk başta Kürtlerin bu meseleyle fazla ilgilenmedikleri izlenimine kapılmıştım, ama sonra onların İstanbul'daki olaylara olan ilgilerinin Osmanlı yöneticilerinin siyasi değil de dini önemiyle ilgili olduğunu fark ettim. Eğer Hilafet Cumhuriyet rejimi tarafından korunacak olsaydı (Sultan Abdülaziz'in oğlu Abdülmecid Efendi Hilafe olarak seçilmişti), Kürtler Türkiye'nin dini karakterinin korunduğuna ikna olup tatmin olacaktı." ²⁵

Hilafet, Şeriye ve Evkaf Vekaleti ile birlikte 3 Mart 1924'te kaldırıldı, Osmanlı hanedanından Abdülmecid Efendi'nin şahsından alındı, "TMBB'nin manevi şahsiyetine" olduğu ifade edildi. Bu hem Hilafet'e son vermek için siyasi bir formüldü hem de bütün egemenlik güçlerinin TBMM'nde olduğu şeklindeki siyasi konseptin, yani "milli hakimiyet" doktrinin gereği idi.

Ama Kürtler meseleyi daha farklı algıladılar. Martin van Bruinessen'e göre:

"Hilafetin kaldırılmasıyla birlikte, Türk-Kürt kardeşliğinin en önemli sembolü ortadan kalkmış oldu. Ankara Hükümeti'ni dindışı olarak suçlamak mümkün hale geldi ki, bu suçlama hükümetin aldığı diğer bazı kararlarla da desteklenir gibi gözüküyordu. Bu argüman, İslam'a kuvvetle bağlı olan Kürtler için diğer herhangi bir argümandan daha etkiliydi." ²⁶

Ortadoğu uzmanı Prof. Nader Entessar da Hilafet'in kaldırılmasının Kürtlerin kendi sosyal yapılarındaki sarsıntısına işaret ederek şu yorumu yapar:

"Halifeliğin 1924 yılında kaldırılması Osmanlıların Müslüman 'ümme't kavramını zayıflattı... Kürt dinî ve aşiretsel liderleri kendi otoritelerini Sultan ve Halife kurumlarından aldıkları için, bunların ortadan kaldırılması kendilerinin de güncel ve spiritüel meşruiyetlerini ortadan kaldırdı. Bunun sonucu olarak

²⁴ David McDowall, *A Modern History of the Kurds*, s. 142

²⁵ Hassan Arfa, *The Kurds: A Historical and Political Study*, London: Oxford University Press, 1966, s. 33

²⁶ Martin van Bruinessen, *Agha, Shaik and State: On the Social and Political Organization of Kurdistan*, Utrecht: Rijksuniversiteitte, 1978. s. 281

da Türkiye Cumhuriyeti Kürt kimliğinin tüm ifadelerini yasakladı... Kürt kimliğine yönelik bu tehdit, Kürtleri birbirleri ile çelişen, bazen tamamen zıt noktalarda bir araya getirerek onları Cumhuriyet Türkiye'sine yönelik ortak bir mücadele birleştirdi." ²⁷

David McDowall da, 3 Mart 1924'ün bir dönüm noktası olduğu görüşündedir:

"Bu, [Hilafetin kaldırılması] asıl darbe oldu... Bu, Kürtler'in Türklere karşı duyduğu son ideolojik bağı da kopardı. Dini okulların, yani medreselerin ve kütüphanelerin kapatılması ise, çoğu Kürt için geriye kalan son eğitim kaynağını da ortadan kaldırmış oldu. Türkiye'nin 1912-22 arasındaki savaş yıllarını aşmasına neden olan Kürtler, bu kez onun düşmanları haline geldiler... Bunlar, dini yönelimli şeyhler ve eski Hamidiye ağalarıydı ki, Halife'nin savunulmasına samimi olarak inanıyorlardı. Şimdi bu insanlar arasında, onların daha önceden en ufak bir bağlantı kurmayı kabul etmedikleri kişiler, yani Kürt milliyetçileri, bir direniş geliştireceklerdi." ²⁸

Cumhuriyet'in ilanı ve arkasından da halifeliğin kaldırılmasının, Kürt aşiretleri arasında tepkiyle karşılandığını Uğur Mumcu da belirtir. Ancak Mumcu'ya göre halifeliğin kaldırılması, daha öncesinden gelişmekte olan Kürt milliyetçiliğinin patlama yapmasına neden olmuştur. Şeyh Said isyanı için hazırlıklar 1923 baharında başlamış, Cibranlı Kürt Halit Bey, Kürt Teali Cemiyeti'nin Paris'teki elemanlarıyla temas kurmuş, 1925 ağustosunda kurulan gizli Kürt İstiklal Cemiyeti'nin başkanlığına Şeyh Sait seçilmişti. Bozan aşireti reisi Şahin Bey 15 Nisan 1924'te Halep'te yayınladığı bildiriye, "Süleymaniye dağlarından Karadeniz'e uzanan yirmi milyon Kürt" için isyan çağrısı yapıyordu. Bildiriye Halefetin kaldırılmış olması menfi propaganda için kullanılıyor, Cumhuriyet dinsizlikle suçlanıyordu. ²⁹

Kısacası isyan yaklaşıyordu.

İsyan ve İsyanlılar

Şeyh Said isyanı Şubat 1925'te Bingöl'de patlak verdi. Kürt aşiretlerinden yaklaşık 7 bin silahlı insan gibi büyük bir güç katıldı. Bu silahlı güç, bir süre sonra 30 bini bulacaktı. ³⁰ İsyanın liderliğini yürüten Şeyh Said, feodal bir Nakşibendi şeyhiydi.. Hilafet'in kaldırılmasına tepki duyan yerel Kürt liderlerden biriydi ve hem dinsel hem de Kürtler arasında yeşermeye başlamış olan etnik dürtülerle genç Cumhuriyet'e karşı "kıyam"a karar vermişti. Amacını, Sultan Abdülhamid'in en büyük oğlu olan ve o sıralar Beyrut'ta yaşayan Mehmed Selim Efendi'yi başa geçirerek Saltanat ve

²⁷ Nader Entessar, *Kurdish Ethnonationalism*, Boulder, CO, Lynne Rienner Publishers, 1992, s. 83

²⁸ David McDowall, *A Modern History of the Kurds*, s. 192

²⁹ Uğur Mumcu, *Kürt-İslam Ayaklanması*, s.57-58

³⁰ Yaşar Kalafat, *Şark Meselesi Işığında Şeyh Sait Olayı, Karakteri, Dönemindeki İç ve Dış Olaylar*, Boğaziçi Yayınları, Ankara, 1992, s. 104

Hilafet'i yeniden kurmak olarak ilan ediyordu.³¹

İsyan çıkınca, San Remo'da bulunan son padişah Vahdettin, bir Fransız gazetesine verdiği beyanatta memnuniyetini belirtmiş, isyana başarı dilemişti. Bu hareket, Ankara'da, firari Padişah'ın isyanda parmağı olduğuna bir belirti gibi kabul edildi.³²

İsyancılar, hareketi bir kaç ay sonra ve daha da iyi bir hazırlıkla başlatmayı planlıyordu. Ancak Şeyh Said'in, Bingöl'ün (o zamanki adıyla Çapakçur'un) Ergani ilçesinin Eğil bucağına bağlı Piran köyündeki evine bir grup jandarmanın gelerek evdeki bazı misafirleri tutuklamak istemeleri ve bu isteğe ateşle karşılık verilmesi, isyanın "prematüre" doğmasına neden oldu.

Şeyh Said'in eskiden beri Ankara'nın şüphelerini çeken tavırları vardı. Şeyhin beşi kız, beşi erkek çocuğundan biri İstanbul'a gitmiş ve daha önce belirttiğimiz Kürt liderlerden (Kürt Teali Cemiyeti reisi) Seyyid Abdulkadir'le görüşmeler yapmıştı. İçeriği bilinmeyen bu görüşmeler Ankara'yı tedirgin etmişti. Şeyh Said'in Nasturi ayaklanmasının bastırılması üzerine Irak'a kaçmış olan Kürt asıllı eski Osmanlı subaylarıyla da görüşmeleri olmuştu. Şimdi onlar hakkında soruşturma yürütülmesi Şeyhi tedirgin etmiş, jandarmanın sorgulamak istediği misafirlerini vermemiş, çıkan çatışma isyanı tetiklemişti.

Şeyh Said'in ilk işi telgraf hatlarını kestirerek hükümet ve ordu birimlerinin kendi aralarında ve Ankara ile haberleşmelerini engelleme girişimi oldu. Belli ki sınırlı da olsa hazırlık yapılmıştı. İsyanın yayılması üzerine 14 ilde sıkıyönetim ilan edildi, yer yer kanlı çatışmalar yaşandı. Adliye Vekili Mahmut Esat Bozkurt, Meclis'te yaptığı konuşmada "Doğu ateşler içinde" diyordu.³³

İsyanda liderliği başta Şeyh Sait olmak üzere şeyhler ve ağalardan oluşan "feodal" bir kesim yürütmüştü. Bunlar yerel halk üzerinde son derece derin ve güçlü bir geleneksel otoriteye sahiptiler ve otoriteleri konusunda çok "kıskanç"tılar. Elazığ İstiklal Mahkemesi'nde örneğin Şeyh Eyyub'un kapısında cereyan eden "köle gibi bağlılık" olayları herkesin dikkatini çekmişti. Müridler şeyhin evinin kapılarının eşiklerini öper, ona köle gibi bağlılık ve itaat gösterilirdi. Şevket Süreyya, ağa, bey ve şeyhlerin tekkelerinin, konaklarının önünde dizüstü yerlerde sürünerek yürümek gibi adetler olduğunu hatta "gözü kapalı sadakat nişanesi" olarak şeyh ve ağaların bu "köle" ve müritlerine yular takıp ahırlara bağlatma gibi olaylar görüldüğünü anlatır.³⁴

Bölgeyi çok iyi tanıyan ve daima Kürtlere şefkatli yaklaşma taraftarı olan Kazım Karabekir Paşa da "halk şeyhlerin önünde diz çöküp havlayacak kadar cahil idi" diyerek şöyle yazar:

"Aşiret bireylerinin reislerine karşı olan bağlılıkları cehaletlerinden ve reislerin zalimane

³¹ Geoffrey Lewis, *Modern Turkey*, London, 1974 s. 98

³² Ahmet Emin Yalman, *Gördüklerim ve Geçirdiklerim*, ikinci baskı, İstanbul 1997, cilt 2, s. 994

³³ Şevket Süreyya Aydemir, *Tek Adam*, cilt 3, s. 217 – 233

³⁴ Şevket Süreyya, aynı eser, s. 226 – 227

muamelesiyle talan edilecek şeylerden istifade fikrinden ileri gelmektedir. Hükümetin kudret ve nüfuzu azaldıkça, aşiret reislerinin nüfuzu artar. Her aşiret reisi müstebit bir hükümdar gibi, bu nüfuzun ihlal edilmemesi için elinden gelen her şeyi yapar. Hükümet memurlarının münferit kişilerin dinlememesi ve kişilerin her türlü işlerini reisleri vasıtasıyla halletmeleri, reislerin nüfuzunu güçlendirir...”³⁵

Kısacası ağa, bey, eşraf ve şeyh zümresinin, henüz kapalı feodal bir hayat yaşayan kitleler üzerinde çok büyük büyük etkisi vardı. İsyanda bu sosyal yapının önemli rolü oldu.

Azadi Örgütü

Ancak isyanı hazırlayanlar Şeyh Said'den veya onun çevresindeki diğer dini liderlerden ibaret değildi. Perde arkasında *Ciwata Azadi Kurd* (Kürt Hürriyet Derneği) olarak bilinen ve sonradan adını *Ciwata Kweseriya Kurd* (Kürt Bağımsızlık Derneği) olarak değiştiren milliyetçi bir örgütün büyük rolü vardı. Kısaca Azadi (Özgürlük) olarak da bilinen bu örgüt, 1921 ve 24 yılları arasında doğu Anadolu'da gizlice kurulmuştu ve Ankara hükümeti için bir endişe kaynağıydı.

Kürt milliyetçiliğine sempatik bakan Hamit Bozaslan'a göre, Azadi örgütünü oluşturanların önemli bir kısmı, Fehmi ê Bilal gibi ateistlerden oluşuyordu.³⁶

Şeyh Sait isyan hazırlığına bu örgütün 1924 kongresine katılarak başlamıştı. Şeriat iddiasıyla isyan çıkararan Şeyh Said'in böylesi seküler ve dahası ateist bir kadroyla yakın işbirliği yapması, ancak etnik dürtülerle açıklanabilir. Bu olgunun, Hilafet devam etseydi bile zamanla eski sadakat sağlama gücünü yitirmiş olacağı şeklinde yorumlanması da mümkündür.

Ankara Azadi örgütünden rahatsızdı. Onunla ilgisi olduğu düşünülen bazı Kürt subaylar ordudan uzaklaştırılmış, örgüte üye olmak da yasaklanmıştı. Örgütün liderleri arasında, eskiden Osmanlı yönetiminin hizmetinde olan Hamidiye ağalarının ve Osmanlı ordusunun eski subaylarının yer alması da dikkat çekiciydi. Robert Olson'a göre Azadi'nin üç temel hedefi vardı: "Kürtleri Türk yönetiminden 'kurtarmak'; Kürtlere kendi ülkelerini kurma özgürlüğünü ve fırsatını vermek; ve Kürtler tek başlarına ayakta kalamayacaklarına göre, İngilizlerin desteğini kazanmak."³⁷ Örgütün ilk büyük eylemi ise, Eylül 1924'te Beytüşşebap garnizonundaki subaylar arasında bir isyan hazırlığıydı. Garnizondaki Kürt subaylar arasında Azadi üyeleri de vardı ve plana göre ani bir ayaklanma ile garnizonun kontrolünü ele geçirecekler, sonra da yerel Kürt liderleri (aşiret liderleri ve şeyhleri) daha büyük bir isyana teşvik ederek bir tür "milli uyanış" başlatacaklardı. Ancak

³⁵ Kazım Karabekir, *Kürt Meselesi*, Emre Yayınları, s. 11, 53

³⁶ Hamit Bozaslan, aynı yazı, s. 849

³⁷ Robert Olson, *The Emergence of Kurdish Nationalism*, p. 45

Azadi'nin planı suya düştü çünkü;

1) Garnizon komutanı plandan önceden haberdar olarak ele başları tutukladı ve ayaklanmayı bastırdı.

2) Yerel Kürt liderler ayaklanmaya Azadi'nin beklediği desteği vermedi.

Bunun üzerine Azadi liderlerinin çoğu Irak'a kaçtı ve orada İngilizlerle bağlantı kurdu. Ancak İngilizler Azadi'nin "Türkiye'ye karşı savaş zamanında kullanılabilir güçlü bir silah olduğunu" not etmelerine karşın, örgüte umduğu desteği vermediler.³⁸

Aynı yıl içinde Azadi tarafından düzenlenen kongrede ise Mayıs 1925'te tüm Kürt bölgelerinde genel bir ayaklanma başlatılması kararı alındı. Kongrede dikkati çeken isimlerden biri, Şeyh Said idi. Said, ayaklanma konusunda gönülsüz veya çekimser duran bazı eski Hamidiye komutanlarının ikna edilmesinde önemli bir rol oynadı. Said, yerel Kürt liderlerini Ruslarla işbirliği yapmak için bile ikna etti. Van Bruinessen'in vurguladığı gibi, gerçekte söz konusu yerel Kürt liderlerin çoğu, Müslüman Türklere karşı Bolşevik Ruslarla işbirliği yapma fikrine çok soğuk bakmışlar, ama Şeyh Said Ankara Hükümeti'nin uygulamalarının İslam'a aykırı olduğunu iddia ederek onları ikna etmişti.³⁹ Böylece Şeyh Said isyanının altyapısı 1924 sonlarında oluşturuldu.

Şubat 1925'te Piran'da başlayan ve iki aydan fazla süren isyan, genç Türkiye Cumhuriyeti'nin karşılaştığı ilk büyük tehdit olarak tarihe geçecekti. Çatışmalarda gerek ordudan gerekse isyancılardan çok sayıda kayıp verildi.

1924

Uğur Mumcu, Şeyh Said isyanını konu alan *Kürt-İslam Ayaklanması* adlı kitabının altbaşlığında *1919-25* diye yazmıştı. Mumcu'nun titiz araştırmacılığının iyi bir örneği olarak dikkat çeken kitabın söz konusu alt başlığı, ilk bakışta yanıltıcı olabilir ve "1919-25" yılları arasında süren bir Kürt isyanından söz edildiği izlenimi uyandırabilir. Oysaki Mumcu, 1919'dan 1924'e kadar, Koçgiri isyanı sayılmazsa, fiili bir Kürt isyanından değil, Kürt milliyetçileri tarafından pişirilen isyan fikrinden ve hazırlıklarından söz etmektedir. Bu fikirlerin Kürtler arasında ve Kürt kitleleri üzerinde nüfuzu olan Şeyh Said gibi dini figürler üzerinde etkili olması, ancak 1924 yılında şekillenen bir gelişmedir.

Aslında olayların gelişimine baktığımızda, 1924 yılı içinde Kürtler arasında büyük bir dönüşüm yaşandığı dikkati çeker. Osmanlı'nın son dönemlerinde bazı Kürt entellektüel ve subaylarının bağımsızlık istediğini, ancak Kürt kitlelerinin ve yerel liderlerinin Türklerle ortak

³⁸ Robert Olson, *aynı eser*, p. 50

³⁹ Martin van Bruinessen. *Agha, Shaik and State*, p. 281

Müslümanlık bağını gözeterek buna karşı çıktıklarını görmüştük. 1924 yılına geldiğimizde ise, Azadi gibi Kürt milliyetçi gruplarının daha önceden cevapsız kalan milliyetçi söylem ve planlarının ilk kez bazı yerel Kürt liderleri tarafından kabul edilmeye başlandığına tanık oluyoruz.

Şeyh Said'in torunu olan eski milletvekili Abdülmelik Fırat, bu dönüşümde 1924 yılında hazırlanan ve Kurtuluş Savaşı yıllarındaki söylemin aksine Kürtler'den hiç bahsetmeyen Anayasa'nın etkili olduğu görüşündedir.⁴⁰ 1924'deki dönüşümün tohumları ise aslında 1922'den itibaren atılmıştır. Dr. Hüseyin Koca'ya göre, "1922'den sonra bölgede sadece Türklerin isminden bahsedilen bir bürokrasi hakimiyeti görülmeye başlanmış"⁴¹, bu da hoşnutsuzluk yaratmıştır.

Dolayısıyla denebilir ki, Şeyh Said isyanı, Osmanlılığın sona ermesine ve onun yerine laik karakteri belirginleşmeye başlamış bir ulus devlet kurulmasına yönelik bir tepkiydi. Robert Olson'un ifadesiyle, "isyana katılan ortalama bir Kürt için, dini ve milli motivasyonlar içiçe geçmiş durumdaydı."⁴²

Kuşkusuz ek faktörler de vardı. İranlı general Hasan Arfa'nın ifadesiyle "yaralanan dini duyguların ve hükümetin eritme politikalarının yanı sıra, doğu bölgelerindeki genel ekonomik durumun bozukluğu ve ayrıcalıklarının kısıtlanacağından korkan toprak sahiplerinin endişeleri, TBMM'ye tekrar seçilmeleri engellenen bazı aşiret reislerinin hoşnutsuzlukları" da önemli rol oynamıştı.⁴³

Ankara Hükümeti'ne ve sonra da Cumhuriyet'e karşı girişilen isyan hareketlerine bakmak, 1924'ün Kürtler açısından ne kadar büyük bir kırılma noktası olduğunu gösterir. Kemal Kirişçi ve Gareth Winrow'un verdikleri sayılara göre:

1919 ile 1921 sonu arasında, Ankara Hükümeti'ne karşı 23 isyan çıkmıştır. Bu isyanlardan sadece dördü Kürtlerin oturduğu bölgelerde gerçekleşmiş ve sadece üçüne Kürt aşiretleri katılmıştır.⁴⁴

1924 ile 1938 arasında patlak veren 18 isyanın 17'si ise Doğu Anadolu'dadır ve 16'sına katılanlar Kürtlerdir.⁴⁵

Yani 1924 öncesi ayaklanmaların sadece % 13'ü Kürt karakterlidir.

Aynı oran, 1924 sonrası için, % 89'dur.

⁴⁰ Abdülmelik Fırat, "PKK bir provokasyon hareketidir", *Aksiyon* dergisi, 26 Mayıs 2003

⁴¹ Hüseyin Koca, *Yakın Tarihten Günümüze Hükümetlerin Doğu-Güneydoğu Anadolu Politikaları*, s. 85

⁴² Robert Olson, *The Emergence of Kurdish Nationalism*, p. 145

⁴³ Martin Van Bruinessen, *Kürdistan Üzerine Yazılanlar*, İletişim Yayınları, İstanbul 1992, s. 154-155

⁴⁴ Kemal Kirişçi, Gareth Winrow, *Kürt Sorunu: Kökeni ve Gelişimi*, s. 84-85

⁴⁵ Kemal Kirişçi, Gareth Winrow, *aynı eser*, s. 105; Hıdır Göktaş, *Kürtler, İsyana – Tenkil*, Alan Yay. İstanbul 1991, s. 116.

Şeyh Said Karşısı Kürtler

Tüm bunlara rağmen, Şeyh Said isyanı Kürtlerin sadece az bir kısmından destek gördü. İsyanı destekleyen yerel liderler çoğunlukla kırsal alanda etkili oldular, şehir merkezlerinde aynı etkiyi sağlayamadılar. Kürt kültürünün merkezi sayılabilecek olan Diyarbakır kentinde, örneğin, isyana hemen hiç destek çıkmadı. Şeyh Said'in Diyarbakır'ı ele geçirme girişimi başarısızlıkla sonuçlandı. Başka şehirlerde, sözgelimi Elazığ'da, isyancıların yağma ve taşkınlıklarına hedef olan Kürt nüfus onların aleyhine döndü.⁴⁶

Sözkonusu yağmacılık, dini amaçlarla hareket ettiklerini söyleyen isyancıların önemli bir bölümünün, aslında çıkar arayışındaki "eşkiya" olduğunu gösteriyordu. İsyancıları dini duygularla destekleyen ancak bundan pişman olan Diyarbakırlı bir köylünün anlattıkları dikkat çekiciydi:

"Şeyh Said isyanı başladığı zaman aşiretler köyümüze yaklaşınca köy dışında onları karşılamaya gittik ve bugünleri gösterdiği için Allah'a şükrettik. Onları köyümüze getirdik ve köyde herkes gücü kadar koyun kesti, gelenler buna razı olmayıp 'bizim istediğimiz kadar keseceksiniz' dediler... O gece zulümleri arttı. Bizi dövmeye başladılar. Az kaldı namusa tecavüz edeceklerdi. Sonra sabahleyin Türk askerlerine yardım ettik ve o günden sonra birbirimize yemin ettik ki biz bunlara razı olmayız."⁴⁷

Şeyh Sait'in mahkemede söylediği "bu ahali ile bir şey olmazdı... ahaliden sıtkım sıyrıldı, şeriata razı olan ahali kalmamıştır" sözü de, "peşinden gelen çapulcular"dan duyduğu hayalkırlılığının ifadesiydi.⁴⁸

Uğur Mumcu'nun belirttiği gibi, "Şeyh Sait... ayaklanma sırasında Lolan, Hormek ve Hayderan aşiretleri başta olmak üzere Kürt aşiretleri ile dövüşmüştü. Bir çok Kürt aşireti de Ankara'ya bağlılık telgrafı çekmek için birbirleriyle yarışmıştı."⁴⁹ Aslında isyan, Kürtler arasında bir tür azınlık olan Sünni Zazalar tarafından başlatılmış ve yürütülmüş bir hareketti.⁵⁰ "Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerimizde yaşayan 715 aşiret, grup ve kabileden... sadece 50-51'i" ayaklanmaya dahil olmuştu.⁵¹

Kürt ulemasının önde gelen isimlerinin önemli bir bölümü de isyana karşı çıktı. Sonraki yıllarda yazacağı "risaleler" ile Türkiye önemli bir İslami fikir ekolünün kurucusu haline gelecek olan Said Nursi'nin Şeyh Said'e verdiği cevap, dikkat çekiciydi:

"Türk Milleti, asırlardan beri İslamiyet'in bayraktarlığını yapmıştır. Çok veliler yetiştirmiş ve şehitler

⁴⁶ Robert Olson, *The Emergence of Kurdish nationalism*, p. 36-37

⁴⁷ Hüseyin Koca, *Yakın Tarihten Günümüze Hükümetlerin Doğu-Güneydoğu Anadolu Politikaları*, s. 98

⁴⁸ Hüseyin Koca, *Yakın Tarihten Günümüze Hükümetlerin Doğu-Güneydoğu Anadolu Politikaları*, s. 98

⁴⁹ Uğur Mumcu, *Kürt-İslam Ayaklanması*, s. 103

⁵⁰ Yaşar Kalafat, *Şark Meselesi Işığında Şeyh Sait Olayı*, Boğaziçi Yayınları, Ankara, 1992, s. 103-104

⁵¹ Hüseyin Koca, *Yakın Tarihten Günümüze Hükümetlerin Doğu-Güneydoğu Anadolu Politikaları*, s. 82

vermiştir. Böyle bir milletin torunlarına kılıç çekilmez. Biz Müslümanız, onlarla kardeşiz, kardeşi kardeşle çarpıştırmayınız. Bu şer'an caiz değildir. Kılıç, harici düşmana karşı çekilir. Dahilde kılıç kullanılmaz. Bu zamanda yegane kurtuluş çaremiz, Kur'an ve iman hakikatlarıyla tenvir ve irşad etmektir. En büyük düşmanımız olan cehaleti izale etmektir. Teşebbüsünüzden vazgeçiniz. Zira akim kalır. Bir kaç canı yüzünden binlerce kadın ve erkekler telef olabilir."⁵²

Dikkat çekici olan Said Nursi'nin, Hilafet'i yeni kaldırmış olan Cumhuriyet Türkiye'sine din kardeşliği duygusuyla sadakat duyulmasını istemeseydi.

Şeyh Sait İstiklal Mahkemesinde

İsyan 1925 Nisan'ın sonlarında bastırıldı. Şeyh Said ve diğer isyancılar "Şark İstiklal Mahkemesi"nde yargılanarak idam edildiler. Mahkemede Şeyh Said isyanın basit bir olay sonucu çıktığını, uzun bir hazırlık olmadığını iddia etti. Amacın sadece "şeriat hükümlerinin hükümet tarafından uygulanmasını sağlamak" olduğunu ileri sürdü. Prof. Ergün Aybars'a göre Şeyh Said, bu söylemiyle (ve "Kürtçü" amaçlarını reddetmek suretiyle) idamdan kurtulmayı, belki de affedilmeyi umuyordu. Duruşmada "ben adalet değil, merhamet, af istiyorum" diye konuştu.

İstiklal Mahkemesi Savcısı iddianamesinde Şeyh Said ve arkadaşlarının "Peygamber dininin yüceltilmesi perdesi altında... asıl amaç olarak Türk vatanının belirli bir kısmını ana yurttan ayırmak, vatanın birlik ve beraberliğini bozup dağıtmak" kastıyla bu isyanı düzenlediklerini ifade etti. İsyan gerçekten teşkilatlıydı ve açık bir şekilde Kürt davası güdüyordu. Şeyh Said'in "Emir-ül Mücahidîn Mehmet Sait Nakşibendi" imzasıyla yayınladığı bildiride "Kürt eşraf ve hanedanına reva görülen zulüm, hakaret, kin ve nefretin bir kaç senedir gazetelerde yer aldığı" söylendikten sonra, "selabet-i İslamiye ve asabiyet-i Kürdiyesi galeyana gelen bir çok zevatın" ayaklandığı, "müstakil bir İslam hükümeti vücuda getirmek fikrinde oldukları" belirtiliyordu.

Prof. Dr. Ergün Aybars *İstiklal Mahkemeleri* adlı kitabında şu değerlendirmeyi yapıyor:

"Ayaklanmanın, Şeyh Said'in dediği gibi, yalnız din ve şeriat gereklerinin uygulanmasının sağlanması için çıkmadığı; başlangıç ve gelişmesi sırasında verdiği emir ve görevlerden, esir aldıkları asker ve subaylara 'düşman askeri', ayaklanmaya katılmayan Kürt aşiretlerine de 'melun' veya 'Türk' denmesi, Üçüncü Ordu Komutanlığının eline geçen Şeyh Said'e ait belgelerin üzerinde 'Kürdistan Harbiye Nezareti, Kürdistan Reisi' veya 'Hükümeti' başlıklarının kullanılmış olması, olayın basit bir amaca yönelik değil, geniş ve yaygınlığını gösteriyordu."⁵³

İstiklal Mahkemesi kararında da Şeyh Said'in asıl amacının bir Kürdistan kurmak olduğu

⁵² Şahiner, Necmeddin, *Bilinmeyen Taraflarıyla Bedüzzaman Said Nursi*, İstanbul 1990, s. 268

⁵³ Ergün Aybars, *İstiklal Mahkemeleri*, Cilt I-II, 1920-1927, İleri Kitabevi, İzmir, 1995, s. 315

belirtildi. Bu isyan dolayısıyla Şark İstiklal Mahkemesi'nde çeşitli davalar açıldı. Şeyh Said davasında 81 sanık bulunuyordu, dava sonunda Şeyh Said'le beraber 49 idam kararı verildi, bunlardan Salih oğlu Hasan'ın yaşı küçük olduğu için, kaymakam Hüseyin Hilmi Bey'in de daha önceki "vatani hizmetlerinden" dolayı cezaları 10 yıl hapse çevrildi, diğer 47 hükümlü idam edildi. 12 kişi beraat etti, bunlar içinde Darahini Müftüsü İsmail Bey ile Halk Fırkası Reisi Rüştü Efendi de vardı. 5 kişi hakkında ihbarların geçersiz olduğu ve davaya gerek olmadığı kararı verildi. Diğerleri bir yıla onyıl arasında değişik hapis cezalarına çarptırıldı. *Hakimiyet-i Milliye* gazetesi isyanın bastırılmasını ve idamları "Türk inkılabının gücü" nün kanıtı olarak yorumladı, "Şeyh Said düşüncesi yok edilmedikçe memlekette huzur ve refahın kuralamayacağı" yazdı.⁵⁴

İsyan sona ermiş, ama klasik deyimle "Pandora'nın kutusu" açılmıştı. Bu kadar geniş olmasa da, başka isyanlar gelecekti.

İngiltere Faktörü ve Musul'un Kaybı

Şeyh Said isyanında "İngiliz parmağı" hep konuşulur. İnkılap Tarihi kitaplarında da sık tekrarlanan ve çok da inanılan bir temadır. Ancak doğru mudur?

Bu soruya "evet" cevabı vermek zor. Uğur Mumcu'nun *Kürt-İslam Ayaklanması* adlı kitabında ortaya koyduğu bilgiler, İngiltere'nin isyanı izlediğini, bazı isyancıların İngiliz yetkililerle temas kurduğunu, ancak Britanya hükümetinden somut bir yardım alamadıklarını göstermektedir. Dr. Yaşar Kalafat da, Şeyh Said isyanı hakkındaki kitabında "bu konuda çeşitli iddialar ortaya atılmışsa da İngiltere'nin isyandaki yeri hakkında belgelere dayalı kesin bilgiler ortaya konulamamaktadır" der.⁵⁵

İngiltere'nin Şeyh Said ve yandaşlarına destek verdiği iddiasının tek somut dayanağı, isyanın ilk günlerinde İngiliz silah fabrikalarından Şeyh Said'e gelen silah kataloglarıdır. Mete Tunçay bunun bir silah ticareti olduğu ve İngiliz silah şirketlerinin de hükümetin onayıyla hareket etmedikleri kanısındadır ve "bu harekete İngiliz kıştırtmalarının yol açtığı, savı inanılması güç görünüyor" yorumunu yapar.⁵⁶ Uğur Mumcu ise bu yorumu eleştirir ve o dönemde silah şirketlerinin hükümetten bağımsız davranamayacaklarını savunur.⁵⁷ Ama sonuçta ortada sadece silah katalogları vardır.

İsyanı izleyen günlerde Bağdat'taki Fransız Yüksek Komiserliği'nin Paris'e gönderdiği

⁵⁴ Ergün Aybars, *İstiklal Mahkemeleri*, s. 310 – 327

⁵⁵ Yaşar Kalafat, *Şark Meselesi Işığında Şeyh Said Olayı*, Boğaziçi Yay., Ankara, 1992, s. 179

⁵⁶ Mete Tunçay, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek Parti Yönetiminin Kurulması, 1923-31*, Yurt Yayınları, Ankara, 1981, s. 130

⁵⁷ Uğur Mumcu, *Kürt-İslam Ayaklanması*, s. 216

raporda ise, “Şeyh Said’in 1918 yılından beri, amacı İngiliz mandası altında bir Kürt devleti kurmak olan İstanbul Kürt komitesine bağlı olarak çalıştığı... İngilizlerin Kürt politikasında temel unsur olan Binbaşı Noel ile ilişki kurduğu” yazar.⁵⁸

Sonuçta denebilir ki, Şeyh Said isyanında İngiliz çıkarları ile paralellik ve İngiliz yetkilileri ile bazı temaslar varsa da, isyanı İngilizlerin fiili olarak desteklediği, hele de organize ettiği konusunda hiç bir kanıt yoktur. Nitekim devrin başbakanı İsmet İnönü'nün bu konuda yaptığı yorum da şöyledir:

"Şeyh Said isyanında memlekette senelerden beri yuvalanmış propagandanın eseri görülmüştür. Şeyh Said isyanını doğrudan doğruya İngilizlerin hazırladığı veya meydana çıkardığı hakkında kesin deliller bulunamamıştır."⁵⁹

Ancak isyanın İngiltere'nin işine yaradığına kuşku yoktur. O sıralarda Türkiye ile Musul konusunda ihtilaf halinde bulunan İngiltere, Türkiye içindeki bu isyandan kendi lehinde bir argüman çıkarmıştır. Mart 1925'te Fransa'nın Bağdat Yüksek Komiserliği'nden Dışişleri Bakanlığı'na gönderilen bir raporda şöyle denmektedir: "Kürt ayaklanması [İngiltere için] bundan daha iyi koşullarda patlak veremezdi. Ayaklanma, Türklerin Musul üzerindeki iddialarını araştıran komisyonda Türklerin kendi topraklarındaki Kürtler arasında bile huzuru sağlayamayacağını gösterecekti."⁶⁰

Atatürk Araştırma Merkezi Asli Üyesi Prof. Dr. Ömer Kürkçüoğlu ise, *Türk-İngiliz İlişkileri (1919-1926)* adlı kitabında tüm bu olaylarda Hilafet'in kaldırılmasının belirleyici rolünü şöyle açıklar:

"Halifeliğin kaldırılmış olması, Kürtlerin ayaklanmasında önemli rol oynadığı gibi, Kürt unsurunun çoğunlukta bulunduğu Musul üzerindeki Türk iddiasını da zayıflatmıştır. Milliyetçi düşünceye yabancı olan Musul Kürtleri'nin, Türkiye'yi Irak'a tercih ettikleri söylenebiliyorsa, bunun başlıca nedeni, Halife'ye yani İslam'a olan bağlılıklarıydı... Musul sorununun çözüme kavuşturulmamış olduğu bir sırada Halifeliğin kaldırılması; İngiltere'nin İslam etkeni dolayısıyla duyabileceği endişeyi gidermek için, ya da öteki nedenlerle alınmış olsa da, sonuçta Türkiye'nin Musul tezine manevi bir darbe indirmişti. İngiltere'nin Musul'daki bir görevlisi, Halifeliğin kaldırıldığı yolundaki haberleri hayretle karşılayıp, inanmakta güçlük çektiklerini yazmaktadır. Bu İngiliz görevlisi, o zaman kadar 'Kürdistan'ı patlamaya hazır bir volkan gibi kaynaştıran Türk propagandasının, Kürtler'in Halifeye kesin bağlılığına dayandırıldığını, Türklerin kendi bindikleri dalı kesmelerinin ise, İngiltere için inanılmayacak kadar mükemmel bir şey olduğunu' belirtmektedir. İngiliz görevlisi, 'tabii, bu yeni

⁵⁸ Uğur Mumcu, *Kürt-İslam Ayaklanması*, s. 168.

⁵⁹ İsmet İnönü, *Hatıralar*, 2. Kitap, Bilgi Yayınları, Ankara, 1987, s. 202

⁶⁰ Uğur Mumcu, *Kürt-İslam Ayaklanması*, s. 97

durumdan kendimiz için yararlanmayı ihmal etmedik' diye eklemektedir. Türk Hükümeti'nin Kürt ayaklanmasına karşı aldığı sert önlemler [de], Musul'daki mahalli Kürt ileri gelenlerinin tepkisine yol açmaktaydı. Bu tepkilerin İngiltere bakımından 'yararlanmaya' elverişli bir ortam hazırladığı görülmüyordu.

Hangi nedenlere dayanırsa dayansın — hatta Musul sorununda olumlu bir etkisi olabilir diye alınmış olsa bile — Halifeliğin kaldırılması kararı, Kürtler'in ayaklanmasında rol oynadığı için, sonuç olarak Musul bakımından Türkiye'nin aleyhine bir durum yaratmıştır."⁶¹

Hilafet'in kaldırılmasından önce Iraklı Kürtler arasında Türkiye'ye yönelik güçlü bir sempati olduğunu tarihçi Waide Jwaideh de belirtir. Jwaideh'e göre, "Yüzyıllardır kendilerini Osmanlı devleti ve geleneği ile özdeşleştirmiş olan Kürtler, hiç şüphesiz, yabancı bir din ve kültüre mensup işgalciler olarak gördükleri İngilizlerin ülkelerine gelmelerinden hoşnut değildi."⁶² Dahası, "Kürdistan'ın İngiliz işgali altındaki bölgelerinde, Türklerin yaptığı etkili pan-İslamist propagandalar birçok Kürdün İngiliz karşıtı bir tutum izlemesini sağlamıştı."⁶³

Ama Hilafet'in kaldırılması ve ardından gelen Şeyh Said isyanı ile birlikte, o propagandanın artık bir etkisi kalmadı.

İngiliz Büyükelçisi Lindsay'in Dışişleri Bakanı Chamberlain'e yolladığı 17 Mart 1926 tarihli bir mektupta, şu ilginç teşhis yer alıyordu:

"Doğu'daki durum, mevcut rejimin önünde görülebilir en ciddi tehlike durumundadır. İslamcı bir hükümet bu karışıklığı kendi lehine çevirebilirdi. Ancak bugünkü laik düşünceli hükümet ile Doğu arasında uzlaşmaz bir düşmanlıktan başka hiç bir şey olamaz. Eğer her şeyi kökünden değiştirecek bir olay çıkmaz ve Cumhuriyet rejimi sürerse, hükümet, bastırma hareketlerini beraberinde getiren bir dizi ayaklanma ile karşı karşıya kalacaktır."⁶⁴

⁶¹ Ömer Kürkçüoğlu, *Türk-İngiliz İlişkileri*, AÜ SBF Yayınları, Ankara, 1978, s. 290-291

⁶² Waide Jwaideh, *Kürt Milliyetçiliğinin Tarihi: Kökenleri ve Gelişimi*, İletişim Yay. İstanbul, 1999, s. 286

⁶³ Waide Jwaideh, *Kürt Milliyetçiliğinin Tarihi*, s. 317

⁶⁴ Hüseyin Koca, *Yakın Tarihten Günümüze Hükümetlerin Doğu-Güneydoğu Anadolu Politikaları* s. 103; Cahit Düzel, "İngiliz Hükümeti'ne Sunulmuş Gizli Raporlardan Doğu Anadolu Olayları, 1924-1938", *Politika Gazetesi*, 31 Ocak 1977, s. 4'ten aktarma.